

SEVERINO-VARSÁNYI ORSOLYA

ARAB FORRÁSOK A HUNOKRÓL

A forrásanyag tudományterületi rendszerezése, műfaji besorolása

KIVONAT: Jelen tanulmány számba veszi, rendszerezi és elsősorban tudományterületi besorolás szempontjából osztályozza azokat a forrásokat, melyek a heftalitákról említést tesznek. Ennek a besorolásnak az a célja, hogy felhívja a figyelmet a történelmi szövegek mellett a földrajzi, irodalmi és vallástudományi szövegek jelentőségére is.

A tanulmány emellett értékeli, hogy egy ilyen szélesebb spektrumú forrásanyag milyen mértékű tudományos nővummal szolgálhat, valamint hogy az eddig a heftalitákra vonatkozó, arab nyelvű és számba nem vett források milyen módon erősítik meg a heftalitákra vonatkozó eddigi ismereteket.

KULCSSZAVAK: heftaliták, arab források, szászánida uralkodók, arab hódítások kora

Jelen tanulmány* célja a 2021. május 1. és 2022. április 30. között a Magyar-sághkutató Intézet Klasszika-filológiai Kutatóközpontjában a hunok történetére vonatkozó forráskutatás-projekt keretei közt végzett munkám első eredménye-

* Szeretném hálámat kifejezni Sárközy Miklósnak értékes javaslataiért.

inek rövid bemutatása, valamint a később megjelenő, várható eredményeinek előrejelzése. Az volt a feladatom, hogy olyan arab nyelvű forrásokat keressek, melyek a hunokat bármilyen kontextusban említik. A források azonosítása után ezek összegyűjtésével, lejegyzésével és fordításával folytattam munkámat. Az eredetileg történeti szövegekre összpontosító keresés köre kiszélesedett: más tudományterületekhez, változatos műfajokhoz tartozó szövegekben találtam említéseket. Gyűjtőmunkám minden fellelt említést számításba vett: nem tettem különbséget részletesebb, elbeszélő és „informatív”, valamint csak említés-szintű megjelenések közt, melyektől kevésbé várható új adalékok megismerése. A munka forrásgyűjtő fázisát befejeztem, itt a talált szövegeket mutatom be a címben említett rendszerezés keretében. A fordítás fázisának lezárása után jegyzetanyagot is készítek, s munkám végső produktuma a jegyzetelt források közlése lesz, mind eredeti nyelven, mind magyar nyelvű fordításban.

Bevezetés

A téma kutatásának jelentősége, hogy a magyar nyelvű tudományosság eddig nem tett kísérletet a hunokról szóló arab nyelvű források teljes (vagy részleges) *corpus*ának bemutatására, közlésére. Munkám e hiány pótlásának megkezdését tűzte ki célul. A forráskutatás fontossága abban áll, hogy a Közép-Ázsiában élő hunokra vonatkozó, mai napig nem pontos ismereteink hézagjait foltozhatja: a hun történelem számos kérdése (etnikai, földrajzi háttér) vitatott a nemzetközi tudományosságban; és javarészt még mindig eldöntetlen a heftaliták nyelve, nyelveinek kérdése is. A IV–VI. század közti népvándorlás során Közép- és Dél-Ázsiában új népek (heftaliták, kidariták, chioniták, alkhanok) jelentek meg, akiknek eredetét illetően nincs teljes egyetértés a kutatók között: például arra vonatkozóan, hogy mind hunok-e, vagy némelyek más eredetűek. A különböző vélemények oka lehet az, hogy maguktól e kérdéses népektől elenyésző írott dokumentáció maradt fenn, az adott korszakra vonatkozóan külső tanúk, akár ellenfelek tollából kevés és töredékes, néha egymásnak ellentmondó forrás áll rendelkezésre. Amennyiben ellenségtől származnak, hitelességüket torzíthatja félelem, előítélet, propagandisztikus célzat. A régészeti anyag is limitált,

azonban a numizmatika sokszor hoz értékes adalékokat. Dél-Ázsia esetében kedvezőbb a helyzet, ugyanis innen származnak olyan szanszkrit nyelvű feliratok, melyek hun uralkodók felügyelete alatt készültek.¹ A közép-ázsiai területek esetében azonban saját dokumentációról nem beszélhetünk, ezért itt különösen fontosak a perzsa és arab nyelvű említések. Ehhez a kutatáshoz volt céлом az arabisztika eszközeivel hozzájárulni.

Az arab nyelvű történelmi, földrajzi és más forrásokban a hunokra vonatkozóan az *al-hayāl*, *al-hayātila* alakokkal, vagyis a „heftalita, heftaliták” névvel találkozunk,² mely megnevezés az iráni és indiai területeket érintő támadások második hullámában résztvevő hun törzsekre utal.³ Noha jelen tanulmány a fenti alak előfordulásait követve elsősorban a heftalitákkal foglalkozik, megjegyzendő, hogy a muszlimok által később lakott területen több hun csoport is felbukkant hosszabb-rövidebb ideig, nemcsak a heftaliták, hanem kidariták, chioniták, nezak hunok, alkhon hunok is. Az iráni hunok első hullámát a chioniták tették ki a IV. században, őket a kidariták követték, őket az alkhonok, majd a nezakok, és ezek után érkeztek a heftaliták.⁴

Az iráni és indiai területeket fenyegető hun törzsekről az első források még más nyelvűek, ezeket tekintjük bevezetésképp röviden át, hogy háttérrel, kontextualizációs lehetőséget nyújtsanak a korábban is ismert és a frissen azonosított arab nyelvű források számára. Jelen fejezetnek nem célja részletes történelmi ismertetést adni: a szakirodalom friss⁵, valamint néhány korábbi jelentős fejleményének⁶ és az ismert forrásoknak a számbavétele csupán arra szolgál, hogy az alább felsorolt arab forrásokban hozott utalások esetében nyilvánvaló legyen, hogy mely időszakra vonatkoznak, a más nyelvű forrásokhoz képest miben hoznak újat, és mely források nem voltak eddig ismertek, hivatkoztak a kutatásban.

Az első támadókról, még a chionitákról, Ammianus Marcellinus írja, hogy a szászánida II. Šāpūrral harcoltak 356-ban, Irán északnyugati határán, valamint

1 Bakker 2020, 1.

2 Az alak etimológiáját l. részletesen Czeglédy 1954, 238.

3 Bivar 1971, 303.; Schottky 2004.

4 Schottky 2004; l. még Bakker 2020.

5 Schottky 2004; de la Vaissière 2003.

6 Enoki 1959; Enoki 1969–70.; Frye 1984, 12. fejezet; Göbl 1967.

Hürāsānban említi őket. Ezt követően, 380 körül, egy bizonyos Kidara bukkan fel Hürāsānban Kušanšāhként („kusánok felett [uralkodó] királyként”), neve a kusán–szászánida érmeiken görög–baktriai írással Kidaro formában jelenik meg. A domináns hun törzsszövetség kidarita névvel lesz ismert, de a megnevezés inkább egy politikai szövetségre, semmint egységes etnikumú csoportra utal.⁷

A későbbi, V. Bahrām Ğūr (420–438) és II. Yazdaġird (438–457) uralkodása alatti hun betörésekben részt vehettek kidariták, de Procopius leírásában (*De bello persico* 1.3.1–7.) a Fűrüz (457–484) alatti eseményekről írva már heftalitákról beszél: Fűrüz kifejezetten hozzájuk fordul segítségért, mikor fivére, III. Hurmuz uralmára tör. A heftaliták, vagy más néven fehér hunok általában más hunoktól különálló csoportként, a perzsa határ közvetlen közelében élőként jelennek meg. Fűrüz és a heftaliták küzdelméről egy Lázár nevű örmény történetíró is beszámol.⁸

Procopius leírása szerint a heftaliták termékeny területen élnek, ők az egyedüli világos bőrű hunok, akik nem élnek nomádként, egyetlen királyt ismernek el, egy alapos szabályozást nyújtó alaptörvényt követnek, és a szomszédos államokkal helyesen, igazságosan bánnak. Ír a sajátos temetkezési szokásaikról is, mely gyakorlat ellentétben áll az Ammianus által leírt chioniták hamvasztási szokásával, valamint az európai hunok és a közép-ázsiai chioniták temetkezésének régészeti leletek alapján rekonstruált gyakorlatával. Ezért feltételezhető, hogy a heftaliták egy második hun hullámot alkottak, amely az V. század elején érkezett Baktriába, és a kidaritákat Gandharába űzte.⁹

A korai időszakra vonatkozó, más nyelvű források után a muszlim történetírók (arab és iráni nyelveken) és más tudományterületek alkotói bőséges írásanyagot nyújtanak a szászánida Fűrüz heftaliták elleni hadjáratairól – a jelen fejezetben bemutatott források jellemzően ettől az időszaktól kezdve tartalmazznak anyagot a heftalitákra. Az arab nyelvű források tartalmát más nyelvű források is kiegészítik: keresztény forrásokban, mint például a szír nyelvű Oszlopos Józsué

7 Bivar 1971, 303.; Bivar 2004; Dani–Litvinsky 1996, 104.; Felix 1991; Ghirshman 1948, 69–81.; Schottky 2004; Zeimal 1996, 120.

8 Bivar 1971, 303.; Bivar 2004; Ghirshman 1948, 81–91.; Litvinsky 1996, 138.; Zeimal 1996, 124., 138–139.

9 Bivar 1971, 303–304.; Bivar 2004; Litvinsky 1996, 136.

Krónikájában is megtaláljuk Firüz és a heftaliták kapcsolatának leírását, ahogy a fent említett örmény történetírónál, Lázárnál is. A leírások alapján valószínűsíthető, hogy Firüz több sikertelen hadjáratot indított ezek ellen a hunok (heftaliták) ellen: az elsőben egy víztelen sivatagba vezették és megadásra kényszerítették, az utolsóban egy rejtett árokba rohant lovasságával, s mind ott is pusztultak. Ezekről a hadjáratokról jól ismert arab nyelvű beszámolók találhatók al-Ṭabarīnál, al-Balāḍurīnál, al-Ṭaʿlabīnál, al-Masʿūdīnál és al-Ṭabarī művének Balʿamī által készített, kibővített perzsa fordításában, valamint legbővebben a *Šāh-nāmében*. A perzsa változatok a heftalita király nevét Ḥošnawāzknént hozzák, az arab források Aḥṣunwār/zknént. A források tanúsága szerint a heftaliták nem nomád törzsek csoportjaként, hanem szervezett államként jelentek meg.¹⁰

Ezt követően a heftaliták kiterjedt terület felett uralkodtak Belső-Ázsiában, Ḥurāsānban és Afganisztánban. Amikor Kawād (488–496) került a trónra Iránban, hamar leváltották és bebörtönözték, de megszökött, és a heftalitákhoz menekült. Elnyerte az uralkodó támogatását, aki katonai segítséget nyújtott neki, s erre támaszkodva visszazerezte uralmát.¹¹

A szászánida hatalom I. Anūšīrwān alatti, 558 és 561 közötti újjáépítése után a perzsák az újonnan érkezett török hordával, mely Singībū Ḥāqān irányítása alatt állt, összehangoltan léptek fel, s egyesült erővel le tudták győzni a heftalitákat Buḥārā mellett. A heftalita területeket felosztották az Oxus vonala mentén. A perzsa források közül a *Šāh-nāma* szól az eseményekről, a legyőzött heftalita királyt Ġātfarnak nevezve, míg az arab források közül al-Ṭabarī Warāzknént (vagy Wazar változatban) említi. A heftaliták hatalma Transzoxániában megszűnt, Afganisztánban azonban maradtak fenn heftalita királyságok, amelyek részben még az arab hódítások kora után is léteztek egy ideig. Miután az arabok 651-ben meghódították Ḥurāsānt, Harātból érkező heftalita csoportok részt vettek az ʿAbd Allāh b. ʿĀmirral szembeni ellenállásban Qūhistānban, és még 704-ben is említetnek azok közt a csoportok közt, akik Mūsā ibn ʿAbd Allāh b. Ḥāzim lázadásakor részt vettek a harcokban.¹²

10 Bivar 1971, 303–304.; Bivar 2004; Brunner 1984; Litvinsky 1996, 138–139.

11 Bivar 2004.

12 Bivar 2004; Widengren 1952, 73.; Litvinsky 1996, 144.

A transzoxániai heftalita fejedelemségek és az indiai királyságokon rajtaütő afganisztániak közötti kapcsolat nem ismert pontosan. Az utóbbiak a közép-ázsiai hun államokból származhattak, de valószínűleg különállóak és függetlenek voltak. Az indiai források nem tesznek éles különbséget a kidariták és a heftaliták között, pusztán *hunáknak* nevezik a betolakodókat, kevés utalás jelenik meg a *śveta hunákra*, vagyis „fehér hunokra”, a heftalitákra. Kumāragupta gupta császár utolsó évében, 454–455-ben hun invázióval nézett szembe, amelyet koronahercege, a későbbi uralkodó, Skandagupta visszavert, a későbbi támadásoknak változó sikerrel állt ellen. 510 körül egy heftalita uralkodó, Toramaṇa kiterjesztette hatalmát Észak- és Nyugat-India nagy részére. Utóda 525 körül fia, a legendásan vad és kegyetlen Mihirakula lett. A heftalita királyság következő uralkodói Afganisztánban éltek, bár az bizonytalan, hogy pontosan hol volt székük. Érmék felirataiból és a Rāḡatarāṅgiṇī kasmíri krónikájának rövid megjegyzéseiből más uralkodók neveit is megismerhetjük: mint például Laḡana Udayāditya és Hīṅgala Narendrāditya, valamint az utolsó királyt, címe, rangja szerint Purvādityaként. Ő kevéssel 600 előtt halhatott meg.¹³

A VII. századból az arab történetírók az arab kormányzók, többek közt Quṭayba ibn Muslim egy Tarḡān Nizak nevű ellenfelét említik Afganisztán északi és északnyugati részéről – ennek alapján elmondható, hogy a heftalitákon kívül legalább egy másik hun csoport (hacsak személynévben) is említésre kerül az arab forrásokban: a nezak hunok. A jövőben a kutatómunka ennek a terminusnak a további előfordulásait keresve folytatódhat, elképzelhető, hogy az eredmények köre még bővülhet. Arachosiából egy VII. századi uralkodó érmei ismertek, akinek a neve pehlevi formában *Tkyn ḡwl's'n MLK'* (Tegin Ḥorāsān Šāh), s ő valószínűleg azonos azzal a személlyel, akit al-Birūnī Varhateginnek nevez egy „török” dinasztia alapítójaként. Bár ez a név valóban török eredetre utal, mégis elképzelhető, hogy a két alak heftalita eredetű. Tegin Ḥorāsān Šāh valószínűleg Teginābād (a mai Kandahār helyén vagy közelében) alapítója. A középkori Kalaḡ is heftalita kötődésű törzs volt.¹⁴

13 Bivar 2004; Dani–Litvinsky–Zamir Safi 1996, 169–170.; Frye 1984, 349.; Ghirshman 1948, 108–109.; Litvinsky 1996, 142.; Schottky 2004; de la Vaissière 2003, 129.

14 Bivar 2004; Dani–Litvinsky–Zamir Safi 1996, 179–182.; Frye 1984, 350.; Ghirshman 1948,

Források

A IX–XVI. század arab történetíróinál, geográfusainál és egyéb szövegekben összegyűjtöttem mindazokat a helyeket, ahol név szerinti utalást találtam a heftalitákra. Ezen források egy része eddig is ismert és hivatkozott volt, és kifejezetten a hunokra vonatkozó, a közelmúltban egy ERC-projekt (vezető: Michael Willis; projekt neve: *Beyond Boundaries*; száma: 609823) eredményeképp megjelentetett forrásgyűjteményben, a *Hunnic Sourcebook*ban (teljes cím: *Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for Their Origin and History*) is megjelent.¹⁵ A korábban hivatkozott szövegek mellett újabbakat is azonosítottam, vagy a korábban talált szövegek *corpus*át az ismert szerzők ismert szövegeiből több hivatkozással megnőveltem.

Ezeket a szövegeket műfaj/tudományterület szerint csoportosítottam, majd az adott csoportokon belül talált szövegeket kronológiai sorrend szerint rendeztem el.

A következőkben ezeket a területeket, a szerzőket és műveiket szeretném röviden előszámlálni, majd kiemelni, hogy forrásgyűjtésem miben egészíti ki a korábbi szöveggyűjtéseket, mely időszakokra és területekre vonatkozóan nyújt adalékokat.

Történetírás

A talált szöveghelyek igen tekintélyes része a szászánida uralkodók és a heftaliták közti harcokról, valamint szövetségekről szól. A legkorábbi hivatkozást a IX., a legkésőbbit a XVI. századból találtam:

IX. század

- Abū Muḥammad ‘ Abdallāh ibn Muslim ibn Qutayba al-Dīnawarī al-Marwazī (meghalt 889) *Kitāb al-Ma‘ ārif* című művében a Yazdağird ibn Bahrām, Firūz ibn Yazdağird és Balāš ibn Firūz uralko-

98–104.; Grenet 2002; Schottky 2004.

15 Balogh 2020, 194–219.

dása alatti események elbeszélésében találtam releváns részeket. E forrás hivatkozása a heftaliták történetére a szakirodalomban nem jellemző.

- Abū Bakr Aḥmad ibn Yahyā ibn Ġābir ibn Dāwūd al-Balāḍurī (meghalt 892) *Ġumal min ansāb al-ašrāf* és *Futūḥ al-buldān* című művei az arab hódítások idejéből említenek Qūhistānban heftalitajelenléteket. A *Futūḥ*-beli hivatkozást számontartja a szakirodalom.¹⁶
- Abū Ḥanīfa Aḥmad ibn Dāwūd ibn Wanand al-Dīnawarī (meghalt 895) *Kitāb al-aḥbār al-tiwāl* című művében először Sém fiainak lezármazottjait veszi számításba, és ott tesz rövid említést a heftalitákról, majd Bahrām, Yazdaġird ibn Bahrām, Fīrūz ibn Yazdaġird, Kawād ibn Fīrūz, Anūširwān ibn Kawād és Kisrā Anūširwān harcait/szövetségeit írja le a heftalitákkal. Ismert forrás.¹⁷
- Aḥmad ibn Abī Ya‘qūb ibn Ġa‘far ibn Wahb ibn Waḍīḥ al-Ya‘qūbī (meghalt 897/8) *Tārīḥ al-Ya‘qūbī* című történetírása Bahrām Ġūr ibn Yazdaġird, Yazdaġird ibn Bahrām, Fīrūz ibn Yazdaġird, Kawād ibn Fīrūz, Anūširwān ibn Kawād, Hurmuz ibn Anūširwān idejéből tartalmaz utalásokat, valamint az arab hódítások idejére utal – utóbbi utalás ismert a szakirodalomban.¹⁸

X. század

- Muḥammad ibn Ġarīr al-Ṭabarī (meghalt 923) *Tārīḥ al-Rusul wa-l-mulūk* című műve Yazdaġird ibn Bahrām Ġūr, Fīrūz ibn Yazdaġird, Kawād ibn Fīrūz idejéből hoz utalásokat, majd az arab hódítások idejéből Qūhistānban említ heftalitajelenléteket. Az egyik legismertebb forrás, az említett időszakokra vonatkozóan a szakirodalom mindig hivatkozza.
- Abū l-Ḥasan ‘Alī ibn al-Ḥusayn ibn ‘Alī al-Mas‘ūdī (meghalt 956) *Murūġ al-Daḥab wa-ma‘ādin al-ġawhar* című történeti munká-

16 Bosworth 1995; Altheim 1969, 65.; Ghirshman 1948, 100., 102., 113.

17 Altheim 1969, 47–53.; Balogh 2020, 194–199.; Esin 1977, 326.; Litvinsky 1996, 140.; Weber 2016.

18 Bosworth 1995; Ghirshman 1948, 100.

ja Bahrām, Fīrūz, Anūšīrwān heftalita kapcsolatait említi, *Kitāb al-tanbīh wa-l-išrāf* című műve Fīrūz ibn Yazdağird csatáját. Az előbbi a szakirodalomban is ismert, hivatkozott forrás.¹⁹

- Euty chius of Alexandria (Sa‘id ibn Batriq meghalt 940 körül) *Annalese* Bahrām Ğūr, Kawād, Kistrā Anūšīrwān idejéből említ találkozásokat; ismert forrás.²⁰
- Maqdisī (meghalt 991/996 után) történelmi művében, az *Al-bad’ wa-l-tārīḥ*ban említést tesz Fīrūz és Anūšīrwān heftaliták elleni támadásairól, majd az arab hódítások idején a heftalitákkal való küzdelemről. A szakirodalomban nem találkoztam említésével.

IX-XI. század

- Az anonim *Se‘ert Krónika* Yazdağird heftalita kapcsolatait említi, majd Fīrūz halálát írja le, ezután Kawād, Ğāmāsf és Kistrā Anūšīrwān idejét beszéli el. Ismert forrás.²¹

X/XI. század

- Abū ‘Alī Aḥmad ibn Muḥammad Miskawayh (meghalt 1030) *Kitāb tağārib al-umam wa-ta‘āqub al-himam* című művében Bahrām Ğūr, Yazdağird ibn Bahrām Ğūr, Fīrūz, Kawād ibn Fīrūz és Kistrā Anūšīrwān idejéből írja le a heftalita kapcsolatokat, majd az arab hódítások idejére vonatkozóan találhatunk benne adalékokat. A szakirodalomban nem jellemző idézése.
- Abū Manšūr ‘Abd al-Malik Ibn Muḥammad ibn Ismā‘il al-Ṭa‘labī (+1038) *Ta‘rīḥ Mulūk al-Fāris* című perzsa uralkodókat számba vevő történetírásában Hurmuz ibn Sābūr (i.e. Šāpūr), Fīrūz és Kawād uralkodásának kapcsán írja le a heftalitákkal kötött szövetségeket, valamint a velük vívott küzdelmeket.²² Egy rövid utalást Fīrūz idejére a *Kitāb al-i‘ğāz wa-l-iğāz* című műben is találtam, azonban a szakirodalomban nem találkoztam rá vonatkozó hivatkozással.

19 Altheim 1969, 57–58.; Balogh 2020, 209–210.; Enoki 1959, 20.; Weber 2016; Widengren 1952, 75.

20 Balogh 2020, 215–217.; Weber 2016; Widengren 1952, 74–75.

21 Balogh 2020, 210–215.; Weber 2016.

22 Szakirodalom ismeri, például: Weber 2016; Widengren 1952, 72–73., 75., 81., 82.

XI. század

- Abū Na‘im al-Iṣbahānī (meghalt 1038) *Kitāb tāriḥ Iṣbahān* vagy *Aḥbār Iṣbahān* című művére nem találtam hivatkozásokat a szakirodalomban. Ennek lehet magyarázata az, hogy csak egy kifejezetten rövid említést tesz Firūz halálára a heftaliták földjén.
- Abū Rayḥān al-Bīrūnī (meghalt 1048) *Kitāb taḥqīq mā li-l-Hind min maqūlāt maqbūlāt fi al-‘aql aw marḍūlāt* című műve táblázatos formában hozza egyes régiók lakóinak listáját. „Nyugati” területekre hivatkozva említ egy *hūn* nevű csoportot, majd ugyanezt a nevet a „Sanakahttól délre fekvő területek lakói” közt is hozza. Ismert, hivatkozott forrás. Al-Bīrūnī hivatkozásai a hunokra ismeretek a szakirodalomban.²³
- Ibn Ḥazm (meghalt 1064) *Kitāb Ġawāmi‘ al-sīra wa-l-ma‘ārif* és *Kitāb rasā’il Ibn Ḥazm* című műve az arab hódítások idejéből említi a heftalitákat. A szakirodalom nem hivatkozza.

XII. század

- Ismā‘il ibn Muḥammad ibn al-Faḍl ibn ‘Alī al-Quraṣī al-Ṭalīḥī al-Taymī al-Iṣbahānī, Abū al-Qāsim (meghalt 1141) *Siyar al-salaf al-ṣāliḥīn* című műve az arab hódítások idejéből hoz egy rövid említést; a szakirodalom nem hivatkozza.
- Ibn al-Ġawzī, ‘Abd al-Raḥmān (meghalt 1200) *Kitāb al-Muntazam fi tāriḥ al-mulūk wa-l-umam* című történetírása Firūz ibn Yazdaġird heftalita szövetségét, majd a háborúskodást említi röviden. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Abū al-Baqā’ Hibatallāh Muḥammad Ibn Namā al-Ḥillī (meghalt XII. sz.) *Kitāb al-manāqib al-mazīdiyya fi aḥbār al-mulūk al-asādiyya* című műve Anūširwān heftaliták elleni támadását említi röviden. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Hibatallāh ibn ‘Alī ibn Muḥammad al-Ḥasanī, ibn al-Šaġarī (meghalt 1148) *Kitāb Amālī* című írása arra tesz utalást, ahogy

23 Aradi 2010, 52.

Anūširwān a heftaliták ellen vonul. A szakirodalom nem hivatkozza.

XIII. század

- Sibṭ ibn al-Ġawzī (meghalt 1256) *Kitāb mirāt al-zamān fī tawārīḥ al-a‘yān* című műve Fīrūz ibn Yazdaġird, Kawād bin Fīrūz, Anūširwān ibn Kawād idejéből hoz utalásokat, a szakirodalom nem hivatkozza.
- ‘Izz al-Dīn Ibn al-Aṭīr (meghalt 1293) *al-Kāmil* című egyetemes történelme Bahrām ibn Yazdaġird, Yazdaġird ibn Bahrām Ġūr, Fīrūz, Kawād ibn Fīrūz és Anūširwān idejéből írja le a heftalitákkal való kapcsolatot. A szakirodalom ismeri.²⁴
- Ibn Ḥallikān Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ibrāhīm ibn Abī Bakr (meghalt 1282) *Wafayāt al-a‘yān* című műve egy leírásában említi Tranoxániát mint a heftaliták országát. Nem hivatkozza a szakirodalom.
- Sulaymān ibn Mūsā ibn Sālim ibn Ḥassān al-Kilā‘ī al-Ḥimyarī (meghalt 1237) *Kitāb al-iktifā’ bi-mā taḍammanahu min maġāzī Rasūl Allāh* című történelme az arab hódítások korából említi röviden a heftaliták legyőzését. Nem hivatkozza a szakirodalom.

XIV. század

- Abū al-Fidā’ ‘Imād al-Dīn Ismā‘īl ibn ‘Alī Ibn Maḥmūd ibn Muḥammad ibn ‘Umar ibn Šāhanšāh ibn Ayyūb (meghalt 1331) *al-Muḥtašar fī Aḥbār al-bašar* című történelme Bahrām Ġūr, Fīrūz és Anūširwān idejéből említi heftalitákat. Nem hivatkozza a szakirodalom.
- Abū Ḥafs Zayn al-Dīn ‘Umar ibn al-Muzaffar Ibn al-Wardī (meghalt 1348/49) *Kitāb Tārīḥ Ibn al-Wardī* című történetírása Yazdaġird, Fīrūz, Kawād és Anūširwān idején tesz utalásokat a heftalitákra. Nem hivatkozza a szakirodalom.

24 Weber 2016; Widengren 1952, 73.

- Šams al-Dīn Abū ‘Abdallāh Muḥammad ibn Aḥmad ibn ‘Uthmān ibn Qāymāz ibn ‘Abdallāh at-Turkumānī al-Fāriqī ad-Dimashqī al-Dāhabī (meghalt 1348) *Siyar a‘lām al-nubalā’* című műve területként hivatkozik a heftaliták országára, ahogy *Tārīḥ al-islām wa-wafayāt al-mašāhīr al-a‘lām* és *Al-‘ibar fī ḥabar man ḡabar* című művei is. A szakirodalomban nem talákoztam említésével.
- Ibn Faḍl Allāh al-‘Amrī (meghalt 1349) *Kitāb al-ta‘rīf bi-l-muṣṭalaḥ al-šarīf* című művében területként utal a heftaliták földjére. Nem hivatkozza a szakirodalom.

XV. század

- Ibn Ḥaldūn (meghalt 1406) *Kitāb Tārīḥ Ibn Ḥaldūn* című történetírásában Firūz, Kawād és Anūšīrwān idejében utal a heftalitákkal való kapcsolatra. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Abū Bakr ibn ‘Abdallāh ibn Aybak, ibn al-Dawwādārī (meghalt 1432 után) *Kitāb kanz al-durar wa-ḡāmi‘ al-ḡurar* című történelmében Yazdaḡird, Firūz és Kawād idejéből említ rövid utalásokat. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Ibn Tuḡrī Badrī (meghalt 1470) *Kitāb al-nuḡūm al-zāhira fī mulūk Mišr wa-l-Qāhira* című művében terület megnevezéseként beszél a heftaliták országáról. A szakirodalomban nem talákoztam az említésével.

XVI. század

- Al-Tayyib Bāmaḥrama (meghalt 1540) *Qilādat al-naḥr fī wafayāt a‘yān al-dahr* című művében területként hivatkozik a heftaliták országára. A szakirodalom nem hivatkozza.

XVII. század

- Ḥāḡḡī Ḥalifa (meghalt 1657) *Kitāb sullam al-wuṣūl ilā ṭabaqāt al-fuḥūl* című munkájában Anūšīrwān idejéből utal a heftalitákra. A szakirodalom nem támaszkodik rá.
- Ibn al-‘Imād al-Ḥanbalī (meghalt 1679) *Kitāb ṣaḡarāt al-ḡahab fī aḥbār min al-ḡahab* című művében területmegnevezésként szerepel a heftaliták földje. A szakirodalom nem tekinti releváns forrásnak.

„Lexikai-terminológiai” megközelítés

Ebben az alfejezetben azokat a hivatkozásokat gyűjtöttem össze, amelyek az *al-hayṭāl*, *al-hayāṭila*, *al-hayṭal* alakokkal lexikográfiai megközelítésből foglalkoznak, etimológiáját keresik vagy definíciót adnak hozzá.

VIII. század

- Ḥalīl ibn Aḥmad al-Farāhidī (meghalt 791) a *Kitāb al-‘ayn* című lexikonjában a *hayṭal* alakról magyarázatként azt írja, türkök, valamint *Sind*-beliek. *Sind* az India, Karmān és Siġistān közti terület neve. A szakirodalomban nem találkoztam az említésével.

X. század

- Abū ‘Abdallāh Muḥammad al-Ḥwārizmī (meghalt 997) *Mafātīḥ al-‘ulūm* című enciklopedikus-lexikográfiai művében a *hayāṭila* alak meghatározásához azt írja, Tuḥāristān lakói, türkök. A szakirodalom hivatkozta ezt az utalást.²⁵
- Muḥammad ibn Aḥmad ibn al-Azharī al-Harawī (meghalt 981), *Tahḏīb al-Luġa* című lexikonja szerint a *hayṭal* és *hayāṭila* alakok türkökre és Indiából származó népcsoportra utalnak. A szakirodalomban nem találkoztam rá vonatkozó hivatkozással.

XI. század

- Ismā‘īl ibn Ḥammād al-Ġawharī (meghalt 1003/1010), *al-Šiḥāḥ tāġ al-luġa wa-šihāḥ al-‘arabiyya* című lexikonjában a meghatározás al-Ḥwārizmīt másolja. A szakirodalom nem hivatkozta.
- Abū al-Ḥasan ‘Alī ibn Aḥmad ibn Ismā‘īl Ibn Sīda (meghalt 1066) *al-Muḥkam wa-l-muḥīṭ al-a‘zam*-beli meghatározása szó szerint egyezik al-Harawīéval. Nem jelenik meg a szakirodalomban.

XII. század

- Abū al-Qāsim Maḥmūd ibn ‘Umar Al-Zamaḥšarī (meghalt 1143) *Asās al-balāġa* című műve a *hayāṭilāt* a türkök egy csoportjának, valamint al-Sindből származók egy csoportjának írja le, mint

25 Lásd például: Bivar 1971, 304.; Bosworth–Clouston 1965, 5–6., 8.

ahogy Ḥalīl ibn Aḥmad tette. Nem találkoztam említésével a szakirodalomban.

XIII-XIV. század

- Ibn Manẓūr Muḥammad b. Mukarram ibn ‘Alī ibn Aḥmad al-Anṣārī al-Ifriķī al-Miṣrī Ğamāl al-Dīn Abu ‘l-Faḍl (meghalt 1311/1312) *Lisān al-‘Arab* című lexikonja al-Ḥwārizmī meghatározását másolja, majd a ḥadīṭből, valamint a költészetből idéz a *hayāṭila* alakok előfordulására. A szakirodalom nem veszi releváns forrásként számításba.

XVI. század

- Ğamāl al-Dīn al-Fattanī (meghalt 1573) *Mağma‘ biḥār al-anwār* című művében Indiából származó népcsoportként látjuk a *hayāṭila* meghatározását. A szakirodalom nem hivatkozza.

Földrajz, geográfusok

Ebben az alrészben a földrajzi munkákban azonosított forrásokat gyűjtöttem össze.

X. század

- Abū ‘Abd Allāh Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ishāq al-Hamadānī, Ibn al-Faqīh (meghalt 976) *Kitāb al-buldān li-ibn al-Faqīh* című műve szerint a heftaliták Transoxánia, Ḥurāsān lakói. Nem találkoztam hivatkozásával a szakirodalomban.
- Abū al-Qāsim Muḥammad Ibn Ḥawqal al-Bağdādī al-Mawṣilī (meghalt 977) *Kitāb ṣūrat al-arḍ* című műve az Eufráteszen egy hídról beszélve arra utal, hogy a „heftaliták idejében” a híd ott állt. Nem hivatkozza a szakirodalom.
- Maqdisī (meghalt 991 vagy 996 után) *Aḥsan al-taqāsīm fī ma‘rifat al-aqālīm* című művében terület megnevezéseként használja a *ğānib al-hayāṭila* és a *ğānib hayṭal* kifejezéseket. A szakirodalom támaszkodik rá.²⁶

26 Altheim 1969, 55.; Weber 2016.

- Abū ‘Ubayd ‘Abdallāh ibn ‘Abd al-‘Azīz ibn Muḥammad al-Bakrī al-Andalusī (meghalt 1094) *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik li-l-Bakrī* című műve történelmi anyagot hoz: Fīrūz heftaliták elleni vonulását. Nem találkoztam rá vonatkozó hivatkozással a szakirodalomban.

XIII. század

- Yāqūt Šihāb al-Dīn ibn ‘Abdallāh al-Rūmī al-Hamawī (meghalt 1229) *Kitāb Mu‘ğam al-Buldān* jában egy Ašrūsana nevű terület leírásakor olvashatjuk, hogy ez a név Transoxánia kiterjedt része, a heftaliták országától Sīhūn és Samarqand között; majd Bādġīs leírásakor látjuk, hogy régen a heftaliták királyságához tartozott. Ez az utalás a szakirodalom számára is ismert.²⁷ Tubbat leírása szerint Tubbat olyan terület megnevezése, mely korábban Kínával, Indiával, keletről a heftaliták országával, nyugatról pedig a türkök területével volt határos. Ğagāniyān vagy Šuġāniyān a heftaliták országának transoxániai részeként jelenik meg. Al-Ḥuttal esetében írja, hogy „Hayṭal”-hoz tartozik, melyet Transoxániával azonosít. Ḥurāsān leírásakor említi Hayṭalnak, Noé sarjának letelepedését a területen, és a heftaliták földje megnevezés etimológiáját ezzel magyarázza. A heftaliták földje a leírás szerint a Ğīhūn folyón túl fekszik. Ḥurāsān leírásának egy későbbi pontján Transoxániát azonosítja a heftaliták földjével. Utal a heftaliták és a szászánidák kapcsolatára is, kiemeli, hogy Fīrūzt az előbbieket ölték meg. Sayhūn leírásakor említi, hogy ez nem azonos a heftaliták területén levő Sīhūnnal. Viszonyítási pontként használja Hayṭalt akkor is, amikor Faḍyānakaṭ területét írja le: Transoxániába, a heftaliták irányába helyezi. Farġāna leírásában azt olvashatjuk, hogy Transoxániában van, határos Turkistānnal, abban a „sarokban”, mely keletről Hayṭal irányában van. Hayṭalt külön is meghatározza: Transoxániába helyezi, és azonosítja Buḥārāval, Samarqanddal, Ḥaġnaddal.

27 Lásd például: Bivar 1971, 304.; Dani–Litvinsky–Zamir Safi 1996, 179.

Az utalások ilyen részletes számbavételét nem tapasztaltam a szakirodalomban.

XIII-XIV. század

- ‘Abd al-Mu‘min ibn ‘Abd al-Ḥaqq ibn Šamā’il al-Qaṭī’i al-Baġdādi (meghalt 1338) *Marāšid al-iṭlā’ ‘alā asmā’ al-amkina wa-l-baqā’* című műve Ašrūsana leírásában azonos meghatározást ad al-Hamawīéval, majd Ğaġāniyān esetében is. Transoxánia keleti részéről írja, hogy ennek neve a heftaliták országa volt az iszlám megjelenése előtt. A szakirodalom nem hivatkozza.

XV. század

- Sirāġ al-Dīn ibn al-Wardī Abū Ḥaḥṣ, al-Bakrī al-Qurašī, al-Ma‘arrī (meghalt 1447) *Kitāb Ḥarīdat al-‘aġā’ib wa-farīdat al-ġarā’ib* című munkája Ṭuḥāristānt azonosítja a heftaliták földjével. A szakirodalom nem hivatkozza.
- Ibn ‘Abd al-Mun‘im al-Ḥimyarī (meghalt 1495) *Kitāb al-rawḍ al-mu‘ītar fī ḥabar al-aqtār* című műve Abaršahir leírásakor Abaršahirt azonosítja Nīsābürral, majd adalékként megjegyzi, hogy az arab hódítások során ide igyekezett al-Aḥnaf, mikor találkozott a heftalitákkal, akikkel megütközött, s akiket legyőzött. Később utalást tesz rá, hogy míg Perzsia a szászánidáké lett, addig Ḥurāsān a heftaliták fennhatósága alá került. A könyv egy pontján a soġd csoportot azonosítja a heftalitákkal. Nem jellemző a rá vonatkozó hivatkozás a szakirodalomban.

XVI. század

- Muḥammad b. ‘Alī Al-Brūsīwī Sipāhī-Zāda (meghalt 1589) *Awḍaḥ al-masālik ilā ma‘rifat al-buldān wa-l-mamālik* című műve Ibn Ḥawqalra támaszkodva ír Bādġīsról, őt idézve határozza meg kis települések, falvak és szántók együttesének Harāt környékén, mely a heftaliták területe volt. Tūrān leírásakor a területet azonosítja Transoxániával, ezt pedig a heftaliták országával. Transoxánia leírásakor annak keleti részét határozza meg a heftaliták országaként, de ez a megnevezés az iszlám eljövetele után háttérbe szorult. Walwāġ város leírásakor azt Ṭuḥāristān vonzáskörzetébe helyezi, melyet pe-

dig a néhai heftalita királyság területére tesz. Külön meghatározást szentel a heftalitáknak (*hayātila*) is, akiket Tuḥāristān régi lakóiként említ. A szakirodalom nem hivatkozza.

Adab irodalom

Ez a forráscsoport olyan hivatkozásokat tartalmaz, melyek az úgynevezett *adab*-irodalmi művek történelmi részeiben fordultak elő.

IX. század

- Abū Muḥammad ‘Abdallāh ibn Muslim ibn Qutayba al-Dīnawarī al-Marwazī (meghalt 889) *‘Uyūn al-aḥbār* című művében Firūz-nak a heftaliták és Aḥšunwār nevű királyuk ellen indulását említi, akik Balḥ területén éltek. A szakirodalom nem hivatkozza.

X. század

- Ibn ‘Abd Rabbihi (meghalt 940) *Kitāb al-‘Iqd al-farīd* című művében a heftalitákról azt írja, hogy ők azok, akik Ḥurāsānban éltek és annak idején megölték Firūzt, a szakirodalom nem tekinti releváns forrásnak.

XII. század

- ‘Abd alraḥmān ibn Naṣr ibn ‘Abdallāh al-Šayzarī (meghalt 1193) *Al-Nahī al-maslūk fī siyāsat al-mulūk/ al-Manḥağ al-maslūk fī siyāsat al-mulūk* című királytükre röviden említi Firūz és a heftaliták történetét. Nem találkoztam említésével a szakirodalomban.

XIV. század

- Šihāb al-Dīn Aḥmad ibn ‘Abd al-Wahhāb al-Nuwayrī (meghalt 1333) *Kitāb nihāyat al-arab fī funūn al-adab* című művében tesz említést az al-Šāš nevű folyóról, melyet a heftaliták országa és Turistān közötti határként határoz meg. Majd két folyót említ: Sīḥūn és Ġīḥūn névvel, melyekről azt írja, hogy a heftaliták földjén találhatók. Leírja Firūz és a heftaliták esetét, majd Balāš, Kawād és Ġāmāsf történetével megy tovább. Később az arab hódítások idején említi újra a heftalitákat. A szakirodalom nem hivatkozza.

Adminisztráció, államigazgatás

Ebben a forráscsoportban oly műveket tanulmányoztam, melyek kifejezetten az adminisztráció munkatársainak, az írnokrétegnek nyújtottak gyakorlati segítséget. A gyakorlati tudnivalók mellett, az *adab*-művekhez hasonlóan, ezek a művek is célul tűzték ki annak az ismeretanyagnak rövid átfogását, amely hozzátartozott az általános műveltséghez: ennek része a történelem.

IX/X. század

- Qudāma ibn Ġa‘far ibn Qudāma ibn Ziyād al-Kātib al-Baghdādi (meghalt 932/48 körül) *Kitāb al-ḥarāğ wa-š-inā‘at al-kitāba* című műve al-Aḥnaf ütközetét említi a heftalitákkal az arab hódítások idejéből. A szakirodalomban nem találkoztam említésével.

XV. század

- Šihāb al-Dīn Abū al-Abbās Aḥmad ibn ‘Alī ibn Aḥmad ‘Abd Allāh al-Qalqašandī (meghalt 1418) a *Šubḥ al-a‘shā*-ban a heftaliták területét kora Māzandarān tartományával azonosítja. Egy későbbi leírásban azt írja, Tūrān lett az a név, melyet a heftaliták egész transoxániai területére kezdtek el alkalmazni. Később Tuḥāristānról írja, hogy a heftaliták területe volt régen. Nem hivatkozva a szakirodalom.

Ḥadīṭ-tudományok

Ebben az alcsoportban olyan utalások szerepelnek, melyek a *ḥadīṭ*-ban előforduló, nehezen érhető szavak magyarázatakor jelennek meg, általában al-Aḥnaf közlését idézve. Ezen utalások nem találtak utat a szakirodalomba.

IX. század

- Abū ‘Ubayd al-Qāsim ibn Sallām al-Ḥurasānī al-Harawī (meghalt 838) *Kitāb al-ğarībajn fi al-Qur‘ān wa-l-Ḥadīṭ* című művében al-Aḥnafot idézi, aki a heftalitákat megemlíti.
- Abū Muḥammad ‘Abdallāh ibn Muslim ibn Qutayba al-Dīnawarī al-Marwazī (meghalt 889) *Kitāb ta’wīl muḥtalif al-ḥadīṭ* című művében utal Firūz heftaliták elleni hadjáratára.

X. század

- Abū Sulaymān Ḥamd b. Muḥammad al-Ḥattābī al-Bustī (meghalt 996-998 körül) *Kitāb Ḡarīb al-Ḥadīṭ* című munkájában al-Aḥnafot idézi, aki a heftalitákat megemlíti. Egy későbbi helyen a heftaliták mint Indiából származó csoport kerülnek röviden említésre.

XI. század

- Abū Mūsā al-Madīnī, Muḥammad b. Abī Bakr ‘Umar b. Aḥmad b. ‘Umar b. Muḥammad al-Iṣfahānī (1185) *Kitāb al-maḡmū‘ al-muḡīṭ fī ḡarībī al-Qur‘ān wa-l-Ḥadīṭ* című műve al-Aḥnafot idézi, ahogy név szerint említi a heftalitákat, majd magyarázatában Indiából származó csoportnak mondja őket.

XIII. század

- Maḡd al-Dīn Abū al-Sa‘ādāt al-Mubārak ibn Muḥammad ibn Muḥammad ibn ‘Abd al-Karīm al-Šaybānī al-Ġuzurī ibn al-Aṭīr (meghalt 1210) *Kitāb al-nihāya fī ḡarīb al-ḥadīṭ* című munkája szintén az al-Aḥnaf-idézetet hozza két helyen is, és a heftalitákat mindkétszer indiai népcsoportnak magyarázza.

Életrajzírás, Nisba

Ez a műcsoport oly alkotásokat foglal magába, melyek életrajzi elemeket vagy jeles személyek nevében a *nisba* (a névnek azon része, mely a személy származására utal) ismertetését tartalmazzák. Ezek az utalások nem szerepelnek a szakirodalomban.

XII. század

- ‘Abd al-Karīm ibn Muḥammad ibn Manšūr al-Tamīmī al-Sam‘ānī al-Marwazī, Abū Sa‘d (meghalt 1167) *Kitāb al-ansāb* című művében Bādġīs a leírásban mint múltbeli heftalita terület jelenik meg.

XIII. század

- Ibn al-Aṭīr Abū al-Ḥasan (meghalt 1233) *Kitāb al-lubāb fī tahḏīb al-ansāb* című művében az *al-Bādġīsī* nevet al-Bādġishoz köti, melyet kis települések és falvak, valamint földek gyűjtőneveként hatá-

roz meg, mely Harātnak és környékének feleltethető meg, és régen a heftaliták földje volt.

XIV. század

- Abū Naṣr Tāğ al-Dīn ‘Abd al-Wahhāb ibn ‘Alī ibn ‘Abd al-Kāfi al-Subkī (meghalt 1370) *Ṭabaqāt al-Šāfi‘iyya* című művében Sulṭān Ġalāl al-Dawla Malikšāh ibn Alp Arslānról írja, hogy területei kiterjedtek Transoxániára, a heftaliták földjére, Bāb al-Abwābra, Ḥurāsānra, Irakra, Levantéra és Bizáncra.

Tafsīr

Az egzegézisben elvéve fordulhat elő említés, egyet azonosítottam, melyre nem hivatkozik a szakirodalom.

XI. század

- Abū Bakr, ‘Abd al-Qāhir ibn ‘Abd ar-Raḥmān ibn Muḥammad al-Ġurġānī (meghalt 1078) *Darağ al-durar fī tafsīr al-āyi wa-l-suwar* című műve szerint Farāsiyāb ibn Yāsir ibn Būḍāsib ibn al-Turk ibn Yāfit a heftaliták területére ment Irakból.

Összefoglalás

A forráskutatás szakaszának lezárultával, a talált hivatkozások rendszerezésével úgy találtam, hogy az utalások köre szélesebb, mint amit a szakirodalom eddig számításba vett, jóllehet számos, a szakirodalomban nem szereplő, itt azonosított említés nem ad hozzá jelentős ismeretet eddigi tudásunkhoz. A szakirodalom hivatkozta a történelmi forrásokat, a történelem terén kevés újdonságot találtam; a földrajzi forrásokkal is foglalkozott a kutatás: az itt talált anyagok egy része már korábról szintén hivatkozott. A lexikai anyagokat a szakirodalom jórészt figyelmen kívül hagyta, ahogy az irodalmi, adminisztratív, *ḥadīṣ*szal és egzegézissel foglalkozó műveket és a *nisba*-irodalmat is. Az újonnan azonosított előfordulások, amennyire jelenleg megállapítható, nem hoznak eddig ismeretlen anyagot, viszont szélesebb körű alapot, forrásokat adhatnak a további kutatásnak. A források közlése, elemzése után azonban elképzelhető, hogy eme utóbbi megállapítás módosul, és olyan részletek is megvilágosodnak, melyekre a szerző most még nem lát rá.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Altheim 1969.** Altheim, Franz: *Geschichte der Hunnen II.* De Gruyter, Berlin, 1969.
- Aradi 2010.** Aradi Éva: The Yue-chis, Kushans and Hephtalites. *Journal of Eurasian Studies*, 2. (2010) 2. sz. 45–56.
- Bakker 2020.** Bakker, Hans T.: *The Alkhan. A Hunnic People in South Asia.* (Companion to Hunnic Peoples in Central and South Asia. Sources for Their Origin and History.) Barkhuis, Groningen, 2020.
- Balogh 2020.** Balogh, Dániel (szerk.): *Hunnic Peoples in Central and South Asia: Sources for Their Origin and History.* Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Barkhuis, Groningen, 2020.
- Bivar 1971.** Bivar, Adrian David Hugh: Hayāṭila. In: Lewis, Bernard – Ménage, Victor Louis – Pellat, Charles – Schacht, Joseph (Ed.): *Encyclopaedia of Islam III.* Brill, Leiden, 1971. 303–304.
- Bivar 2004.** Bivar, Adrian David Hugh: Hephtalites. In: Ehsan Yarshater (Ed.): *Encyclopaedia Iranica XII.* Brill, Leiden, 2004. 198–201. Az online verziót használtam: <https://iranicaonline.org/articles/hephtalites>; a letöltés időpontja: 2022. május 31.
- Bosworth 1995.** Bosworth, Charles Edmund: Nizak, Ṭarḥān. In: Bosworth, Charles Edmund – van Donzel, Emeri – Heinrichs, Woflhart Peter – Leconte, Gérard (Ed.): *Encyclopaedia of Islam VIII,* Brill, Leiden, 1995. 67.
- Bosworth–Clauson 1965.** Bosworth, Charles Edmund – Clauson, Gerard: Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (1965) No. 1/2, 2–12.
- Brunner 1984.** Brunner, Cristopher J.: Akšōnvār. In: Ehsan Yarshater (Editor-in-chief): *Encyclopaedia Iranica I.* Brill, Leiden 1984, 729–730.
- Czeglédy 1954.** Czeglédy Károly: Heftaliták, hunok, avarok, onogurok. *Magyar Nyelv*, 50. (1954) 142–151.
- Dani–Litvinsky 1996.** Dani, Ahmad Hasan – Litvinsky, Boris Anatolevich: The Kushano-Sasanian Kingdom. In: Litvinsky, Boris Anatolevich (Ed.): *History of Civilizations of Central Asia III.* Unesco, Paris, 1996. 103–119.

- Dani–Litvinsky–Zamir Safi 1996.** Dani, Ahmad Hasan – Litvinsky, Boris Anatolevich – Zamir Safi, M. H.: Eastern Kushans, Kidarites in Gandhara and Kashmir, and Later Hephtalites. In: Litvinsky, Boris Anatolevich (Ed.): *History of Civilizations of Central Asia III*. Unesco, Paris, 1996. 163–183.
- de la Vaissière 2003.** de la Vaissière, Étienne: Is there a „Nationality of the Hephtalites”? *Bulletin of the Asia Institute*, 17. (2003) 119–132.
- Enoki 1959.** Enoki, Kazuo: On the Nationality of the Ephthalites. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 18. (1959) 1–58.
- Enoki 1969–70.** Enoki, Kazuo: On the Date of the Kidarites (1)–(2), *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 27. (1969) 1–26.; 28.; (1970) 13–38.
- Esin 1977.** Esin, Emel: Tarkhan Nizak or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Badhghis Who in A.H. 91/A.D. 709–710 Opposed the 'Omayyad Conquest of Central Asia. *Journal of the American Oriental Society*, 97. (1977) 3. sz. 323–332.
- Felix 1991.** Felix, Wolfgang: *Chionites*. <https://www.iranicaonline.org/articles/chionites-lat>; a letöltés időpontja: 2022. május 25.
- Frye 1984.** Frye, Richard: *The History of Ancient Iran*. C.H. Beck, Munich, 1984.
- Göbl 1967.** Göbl, Robert: *Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien*. I. Otto Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1967.
- Grenet 2002.** Grenet, Franz: *Nēzak*. <https://iranicaonline.org/articles/nezak>; a letöltés időpontja: 2022. május 25.
- Grishman 1948.** Grishman, Roman: *Les Chionites-Hephtalites*. L'institut Français, Kairó, 1948.
- Litvinsky 1996.** Litvinsky, Boris Anatolevich: The Hephtalite Empire. In: Litvinsky, B. A. (Ed.): *History of Civilizations of Central Asia III*. Unesco, Paris, 1996. 135–162.
- Schottky 2004.** Schottky, Martin: Huns. In: Ehsan Yarshater (Editor-in-chief): *Encyclopaedia Iranica XII*. Brill, Leiden, 2004. 575–577.
- Weber 2016.** Weber, Ursula: *Narseh*. <https://www.iranicaonline.org/articles/narseh-sasanian-king>; a letöltés időpontja: 2022. május 26.
- Widengren 1952.** Widengren, Geo: Xosrau Anōšurwān, les Hephtalites et les peuples turcs. *Orientalia Suecana*, 1. (1952) 69–94.

Zeimal 1996. Zeimal, Evgenii Vladislavovich.: The Kidarite Kingdom in Central Asia. In: Litvinsky, Boris Anatolevich (Ed.): *History of Civilizations of Central Asia* III. Unesco, Paris, 1996. 119–133.